

บทที่ 2

บริบทการขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในบทนี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงพระราชประวัติของรัชกาลที่ 4 การก่อตั้งธรรมเนียมปฏิบัติภายใน และการขึ้นครองราชย์ของพระองค์ รวมทั้งสถานการณ์ภายในประเทศและสถานการณ์ภายนอกประเทศเพื่อเป็นการปูพื้นฐานความเข้าใจเกี่ยวกับยุคสมัยของพระองค์ก่อนที่จะเริ่มทำความเข้าใจกับพระราชประสงค์ในการสร้างงานศิลปกรรม รวมทั้งรูปแบบของศิลปกรรมในสมัยของพระองค์

พระราชประวัติรัชกาลที่ 4

รัชกาลที่ 4 ประสูติวันพฤหัสบดีที่ 18 ตุลาคม พ.ศ. 2347 ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่สองในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย¹ และสมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินี² ซึ่งในขณะนั้นรัชกาลที่ 2 ทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร แม้เมื่อรัชกาลที่ 4 ประสูติพระราชบิดายังไม่ได้ขึ้นครองราชย์ แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก³ ผู้เป็นพระอัยกาทรงสถาปนาให้มีพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้า ต่อมาเมื่อพระราชบิดาทรงขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2352 รัชกาลที่ 4 ทรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ หรือที่เรียกสั้นๆ ว่า “เจ้าฟ้าใหญ่”

เมื่อพระชนมายุ 9 พรรษาใน พ.ศ. 2355 รัชกาลที่ 2 ทรงโปรดให้มีพระราชพิธีลงทรงเฉลิมพระนามเจ้าฟ้า ซึ่งนับเป็นเจ้านายพระองค์แรกในราชวงศ์จักรีที่ได้รับการเฉลิมพระเกียรติยศเพื่อเป็นเกียรติยศสำหรับราชตระกูลและเพื่อรักษาราชประเพณีที่เคยมีมาตั้งแต่กรุงศรีอยุธยาไม่ให้สูญไป ในพระราชพิธีครั้งนี้พระองค์ทรงได้รับการเฉลิมพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า “สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามงกุฎ สมมุติเทวาวงษ์พงษอิศรภักษัตริย์ ชาติยราชกุมาร” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2526, หน้า 116 – 120)

เมื่อสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎทรงพระเยาว์ ทรงได้รับการศึกษาตามแบบขัตติยราชกุมารโดยเริ่มเรียนภาษาไทยในสำนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ขุน) วัดโมฬีโลกยารามและ

¹ ต่อไปผู้วิจัยจะใช้คำว่ารัชกาลที่ 2 แทนคำว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

² สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีทรงเป็นพระราชธิดาของเจ้าฟ้ากรมพระศรีสुทธารักษ์ พระพี่นางของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีพระนามเดิมว่าเจ้าฟ้าหญิงบุญรอด สมเด็จพระศรีสุริเยนทราบรมราชินีทรงมีพระประสูติกาลครั้งแรกใน พ.ศ. 2344 แต่พระราชโอรสทรงสิ้นพระชนม์วันประสูติ

³ ต่อไปผู้วิจัยจะใช้คำว่ารัชกาลที่ 1 แทนคำว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ศึกษาวิชาคชกรรม⁴ จากเจ้าพระยาศรีธรรมาราช (บุญรอด) รวมทั้งทรงฝึกฝนอาวุธต่างๆ เช่น การทรงปืน ทรงม้า การหัดกระบี่กระบอง เมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีพระชนม์มายุ 12 พรรษา รัชกาลที่ 2 ทรงโปรดให้พระองค์เสด็จคุมกองทัพและเสปียงอาหารไปรับคร่อมอัญเชิญอพยพจากพม่าและขอพึ่งพระบรมโพธิสมภารโดยมีสมเด็จพระเจ้าสัมพันธวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีเสด็จกำกับไปด้วย เมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎทรงมีพระชนม์มายุ 13 พรรษา รัชกาลที่ 2 ทรงโปรดให้จัดพระราชพิธีโสกันต์เจ้าฟ้ามงกุฎอย่างยิ่งใหญ่ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2526, หน้า 153 – 166) พระราชพิธีนี้แสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงยกย่องฐานะของเจ้าฟ้ามงกุฎให้สูงกว่าพระราชโอรสองค์อื่นๆ ได้เป็นอย่างดี

ใน พ.ศ. 2360 เมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎพระชนมายุ 14 พรรษา ทรงบรรพชาเป็นสามเณรโดยเสด็จประทับที่วัดมหาธาตุเป็นเวลา 7 เดือน เมื่อลาสิกขาบทเสด็จประทับที่วังไพศาลทักษิณต่อมา รัชกาลที่ 2 โปรดฯ ให้เจ้าฟ้ามงกุฎบังคับบัญชากรมมหาดเล็กซึ่งถือว่าเป็นกรมที่มีความสำคัญเนื่องจากมีความใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ (กรมศิลปากร, 2521, หน้า 9 – 10) ใน พ.ศ. 2365 เมื่อสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิทักษ์มนตรีสิ้นพระชนม์ รัชกาลที่ 2 ทรงมีพระราชดำริว่าเจ้าฟ้ามงกุฎทรงพระเจริญวัยจึงโปรดให้ไปประทับต่างวัง ณ พระราชวังเดิม กรุงเทพมหานคร ซึ่งรัชกาลที่ 2 เคยประทับขณะที่ยังไม่ได้ขึ้นครองราชย์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศ วรียาลงกรณ์, 2505, หน้า 9)

เมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎมีพระชนมายุ 21 พรรษาใน พ.ศ. 2367 ทรงผนวชเป็นภิกษุในพุทธศาสนาตามประเพณีของเจ้านาย ณ อุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยมีสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) เป็นพระอุปัชฌาย์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505, หน้า 61) เมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวชได้ 15 วัน รัชกาลที่ 2 ทรงพระประชวรและเสด็จสวรรคตวันที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ. 2367 (กรมศิลปากร, 2506, หน้า 8)

เมื่อรัชกาลที่ 2 สวรรคตโดยไม่ได้แต่งตั้งรัชทายาท พระบรมวงศานุวงศ์และเสนาบดีผู้ใหญ่จึงประชุมกันและมีมติเลือกสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขึ้นครองราชย์เป็นกษัตริย์ลำดับที่ 3 แห่งราชวงศ์จักรี⁵ เนื่องจากเห็นร่วมกันว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ทรงเป็นเจ้านาย

⁴ ดูเพิ่มเติมความสำคัญของวิชาคชกรรมซึ่งเป็นสาขาหนึ่งของวิชาคชศาสตร์ ซึ่งเป็นความรู้สำคัญสำหรับพระมหากษัตริย์ในการเป็นผู้นำกองทัพได้จากหนังสือนันทนาโบราณคดี (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2516, หน้า 415 – 416)

⁵ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เดิมมีพระนามว่าทับ ทรงเป็นพระราชโอรสในรัชกาลที่ 2 และเจ้าจอมมารดาเรียม ประสูติเดือนมีนาคม พ.ศ. 2330 ณ พระราชวังเดิม เนื่องจากพระราชมารดาของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นเพียงพระสนม จึงมีพระอิสริยยศเป็นพระองค์เจ้า ต่อมาใน พ.ศ. 2356 พระองค์เจ้าชายทับทรงได้รับการสถาปนาเป็นเจ้าต่างกรมพระนามว่ากรมหมื่นเจษฎาบดินทร์

ที่มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด ได้ทรงว่าราชการต่างพระเนตรพระกรรณในรัชกาลที่ 2 และมีขุนนางจำนวนมากถวายความจงรักภักดีต่อพระองค์⁶ (กรมศิลปากร, 2505, หน้า 8) แม้ว่าเจ้าฟ้ามงกุฎทรงพระอิสริยยศเป็นถึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอชั้นเจ้าฟ้าและทรงเป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ซึ่งประสูติจากพระอัครมเหสีในรัชกาลที่ 2 แต่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงไม่ได้รับการสถาปนาให้ขึ้นครองราชย์ เมื่อเจ้าฟ้ามงกุฎทรงทราบว่าบรรดาเจ้านายและขุนนางสนับสนุนกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ให้ขึ้นครองราชย์ พระองค์จึงตัดสินใจตัดสินพระทัยผนวชต่อไป (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505, หน้า 62 – 63)

ใน พ.ศ. 2372 วชิรญาณภิกษุทรงย้ายไปจำพรรษที่วัดสมอรายและมีพระราชดำริจัดตั้งธรรมยุติกนิกาย ดังจะกล่าวถึงรายละเอียดในหัวข้อถัดไป ใน พ.ศ. 2379 รัชกาลที่ 3 ทรงโปรดให้เลื่อนสมณศักดิ์ของวชิรญาณภิกษุขึ้นเป็นเจ้าคณะรอง และเชิญเสด็จไปครองวัดบวรนิเวศวิหาร ขณะนั้นพระองค์ทรงมีพระชนมายุ 32 พรรษาและทรงผนวชได้ 12 พรรษา รัชกาลที่ 3 ทรงยกย่องให้เกียรติวชิรญาณภิกษุเรื่อยมาดังเห็นได้จากการจัดขบวนแห่เสด็จวชิรญาณภิกษุเข้ามาประทับวัดบวรนิเวศฯ อย่างสมพระเกียรติ (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2499, หน้า 50 – 51) และการที่ทรงโปรดให้วชิรญาณภิกษุทรงเป็นกรรมการในการสอบพระปริยัติธรรมและการชำระพระไตรปิฎก (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2515, หน้า 449)

ใน พ.ศ. 2393 รัชกาลที่ 3 ประชวรและเสด็จสวรรคต พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ได้กราบบังคมทูลอัญเชิญวชิรญาณภิกษุให้ขึ้นครองราชย์ พระองค์จึงทรงลาผนวชขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติและทรงทำพิธีบรมราชาภิเษกวันที่ 15 พฤษภาคม พ.ศ. 2394 (ภาพที่ 2.1) ตลอดระยะเวลาที่รัชกาลที่ 4 ทรงครองราชย์ พระองค์ทรงปรับเปลี่ยนธรรมเนียมในการจัดการปกครองใหม่หลายประการ ดังจะกล่าวถึงต่อไป

⁶ ในสมัยรัชกาลที่ 2 เจ้านายที่มีบทบาทอย่างมาก 3 พระองค์ คือ เจ้าฟ้ากรมพระราชวังบวรมหาเสนาฯ รัชกาลที่ 2 พระอนุชา ทรงทำหน้าที่กำกับราชการแผ่นดินต่างพระเนตรพระกรรณ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรี ทรงทำหน้าที่กำกับกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงวัง และกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระราชโอรส ทรงทำหน้าที่กำกับกระทรวงพระคลังและมีสิทธิ์ขาดบังคับบัญชากรมท่าซึ่งดูแลการค้าขายระหว่างประเทศ ภายหลังเจ้าฟ้ากรมพระราชวังบวรมหาเสนาฯ รัชกาลที่ 2 และเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีสิ้นพระชนม์ใน พ.ศ. 2360 และ 2365 ตามลำดับ ทำให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์มีบทบาทในการบริหารบ้านเมืองมากขึ้น

ภาพที่ 2.1 รัชกาลที่ 4 ทรงเครื่องบรมขัตติยราชภูษิตาภรณ์เนื่องในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเศก
ที่มา (กรมศิลปากร, 2548, หน้า 24)

ใน พ.ศ. 2398 รัชกาลที่ 4 ทรงลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริงกับประเทศอังกฤษซึ่งเป็นการเปิดเสรีทางการค้า ใน พ.ศ. 2411 รัชกาลที่ 4 ทรงค่านวมการเกิดสุริยุปราคาล่องหน้า และเสด็จทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่บ้านหว้ากอ เมืองประจวบคีรีขันธ์ ต่อมาทรงประชวรด้วยไข้มาเลเรีย และเสด็จสวรรคตในวันพฤหัสบดีที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2411 สิริพระชนมายุ 64 พรรษา ทรงครองราชย์เป็นเวลา 18 ปี มีพระราชโอรสธิดารวม 82 พระองค์ (หข. ร.4 หมู่ประกาศ ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 587)

การสถาปนารัฐมยุติกนิกายของวชิรญาณภิกษุ

เมื่อรัชกาลที่ 3 ทรงขึ้นครองราชย์ แม้ว่าเจ้าฟ้ามงกุฎหรือวชิรญาณภิกษุทรงตระหนักดีว่าพระองค์ทรงเป็นรัชทายาทและเป็นผู้ที่ควรจะได้ครองราชย์ต่อจากพระราชบิดาเพราะทรงเป็นพระเจ้าลูกยาเธอขึ้นเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ที่มีพระชันษาสูงสุดในบรรดาพระราชโอรสขึ้นเจ้าฟ้าด้วยกัน แต่พระองค์ทรงตัดสินพระทัยผนวชต่อไปโดยไม่มีกำหนดเป็นเพราะทรงคำนึงถึงความปลอดภัยในพระชนม์ชีพมากกว่าความศรัทธาในพุทธศาสนา การตัดสินพระทัยครั้งนี้ส่งผลดีต่อพระองค์หลายประการคือ หนึ่ง ลดการเผชิญหน้าด้วยกำลังกับรัชกาลที่ 3 สอง เป็นการพิสูจน์ให้เห็นว่าพระองค์ไม่

ทรงมีพระราชประสงค์เกี่ยวข้องทางการเมืองอีกต่อไป และสาม พระองค์ทรงใช้พระพุทธศาสนาเป็นวิถีทางที่จะกลับไปสู่อำนาจทางการเมืองภายหลัง (วันทนีย์ ส่งศิริ, 2525, หน้า 68 – 70) เนื่องจากการดำรงฐานะเป็นพระภิกษุในสังคมไทยมีสถานภาพมั่นคงและปลอดภัย อีกทั้งได้รับการเคารพจากคนทุกระดับชั้นเพราะเชื่อว่าโลกของพระสงฆ์เป็นอีกโลกหนึ่งซึ่งแยกจากโลกของคนธรรมดา และถือว่าโลกของพระสงฆ์เป็นโลกของผู้มีชีวิตอันสูงส่ง ส่วนโลกของคนธรรมดาหรือฆราวาสเป็นโลกของผู้ที่ต่ำกว่า (อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว., 2521, หน้า 248)

ในทัศนะของ วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา (Walter F. Vella) ผู้เชี่ยวชาญประวัติศาสตร์ไทยเห็นว่าการเรียกร้องสิทธิ์ในราชบัลลังก์ของวชิรญาณภิกษุไม่เคยลดน้อยลงเลยตลอดรัชกาลที่ 3 (วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, 2514, หน้า 22) ซึ่งการก่อตั้งธรรมยุติกนิกายเป็นหนึ่งในการเรียกร้องสิทธิ์ดังกล่าว

เมื่อวชิรญาณภิกษุทรงเสร็จสิ้นจากการผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามใน พ.ศ. 2367 พระองค์เสด็จประทับที่วัดมหาธาตุและจำพรรษาที่วัดสมอราย⁷ ทรงเรียนวิปัสสนาธุระ⁸ ตามอย่างพระราชบิดา ขณะที่ทรงประทับวัดสมอรายทรงเริ่มศึกษาวัตรปฏิบัติและการบำเพ็ญกรรมฐานภาวนาในสำนักพระธรรมวิโรจน์ เจ้าอาวาสวัดสมอรายเมื่อพระองค์ทรงเรียนรู้อาจนหมดสิ้นจึงเสด็จไปประทับวัดราชสิทธิารามและวัดอื่นๆ เพื่อศึกษาวิปัสสนาธุระจากพระอาจารย์ผู้เชี่ยวชาญทั่วทุกแห่ง เพียงพรรษาเดียวพระองค์ทรงรอบรู้จนไม่มีใครที่สามารถจะถ่ายทอดความรู้ให้พระองค์ได้อีกต่อไป (พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2499, หน้า 25) จากนั้นพระองค์ทรงหมดความสนพระทัยในการบำเพ็ญวิปัสสนาเนื่องจากไม่มีพระอาจารย์ท่านใดตอบข้อสงสัยได้ พระองค์จึงหันไปศึกษาด้านคันถุระคือเรียนภาษาบาลีเพื่อทรงอ่านพระไตรปิฎกได้ด้วยพระองค์เอง ทรงย้ายมาเรียนภาษาบาลีที่วัดมหาธาตุกับพระวิเชียรปรีชา (ภู่) จนมีความรู้แตกฉาน ต่อมาทรงแปลพระปริยัติธรรมจนพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพอพระทัยและพระราชทานพัดยศสำหรับเปรียญ 9 ให้กับพระองค์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514, หน้า 69 – 73)

การที่วชิรญาณภิกษุทรงมีความรู้ในภาษาบาลีจนสามารถอ่านพระไตรปิฎกได้ด้วยพระองค์เอง ทำให้เกิดความเชื่อมั่นและปฏิเสธที่จะปฏิบัติตามแบบพระสงฆ์มหานิกายด้วยทรงเห็นว่าวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์มหานิกายไม่น่าเลื่อมใสและผิดไปจากพุทธบัญญัติ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, 2505, หน้า 2 และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2499, หน้า 31) การที่พระองค์ทรงตระหนักว่าทรงเป็นรัชทายาทที่แท้จริงของรัชกาลที่ 2 ทำให้ทรงต้องการเป็นผู้นำพุทธจักรมากกว่าการผนวชเป็นภิกษุธรรมดา แต่การที่จะเป็นประมุขของพุทธจักรตามขั้นตอนการเลื่อนสมณศักดิ์ของพระสงฆ์ในขณะนั้นไม่ใช่เรื่องง่าย เพราะยังมีสมเด็จพระสังฆราช

⁷ วัดสมอรายปัจจุบันคือ วัดราชาธิวาสวิหาร

⁸ วิปัสสนาธุระหมายถึง การฝึกเจริญกรรมฐาน (พระพรหมคุณาภรณ์, 2553ก, หน้า 374)

เป็นประมุขของพุทธจักรอยู่ และมีพระเถระชั้นผู้ใหญ่อีกหลายองค์ที่รัชกาลที่ 3 ทรงโปรดปราน ซึ่งพระเถระเหล่านั้นล้วนมีพรรษาแก่กว่าชริธญาณภิกษุ (วันทนีย สงศิริ, 2525, หน้า 75)

จากการที่วชิรญาณภิกษุหมดความนับถือในวัตรปฏิบัติของมหานิกาย พระองค์จึงทรงแสดงบทบาทผู้นำในการแสวงหาหลักธรรมและวินัยปฏิบัติแบบใหม่ตามพระไตรปิฎก วชิรญาณภิกษุทรงเริ่มด้วยการตั้งสังฆิยาธิษฐานในพระอุโบสถวัดมหาธาตุให้ได้พบพระภิกษุผู้ชี้ทางให้พระองค์ได้ภายใน 3 วัน 7 วันถ้าไม่เช่นนั้นพระองค์จะทรงยอมรับว่าศาสนวงศ์ที่แท้จริงนั้นหมดสิ้นแล้วและจะทรงลาผนวชไปเป็นฆราวาส (พ.ศ. 2474 ไม่ปรากฏ จ.ศ. เลขที่ 224) จากนั้น 2 – 3 วัน พระองค์ทรงทราบข่าวว่ามีพระภิกษุมอญรูปหนึ่งชื่อชาย บวชจากเมืองมอญมาจำพรรษาที่วัดบวรเมณฑล (วัดลิงขบ) ซึ่งตั้งอยู่อีกฝั่งหนึ่งของแม่น้ำเจ้าพระยาตรงข้ามวัดสมอราย เมื่อพระองค์เสด็จไปสนทนา ทรงพบว่าเป็นผู้ฉลาดในวินัย รู้พุทธวัจนะ ชำนาญในอักขรจุลารณวิธี (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2500, หน้า 8) วชิรญาณภิกษุจึงทรงเลื่อมใสและรับเอาพระวินัยของพระมอญเป็นแนวปฏิบัติสืบมา

การที่พระองค์ทรงมีพระราชศรัทธาในพระมอญหรือพระรามัญเป็นพิเศษอาจเป็นเพราะทรงเชื่อถือธรรมเนียมปฏิบัติของพระมหากษัตริย์ตั้งแต่ครั้งกรุงเก่าดังปรากฏใน *ชุมนุมพระบรมราชาธิบาย* ของรัชกาลที่ 4 เรื่องประเพณีพระสงฆ์สวดพระปริตทำน้ำพระพุทธมนต์ในพระราชวังชั้นใน ทรงเล่าถึงธรรมเนียมโบราณว่าพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาโปรดให้พระสงฆ์รามัญสวดพระปริตตามแบบรามัญเอามาถวายน้ำพระพุทธมนต์สำหรับทรงพระพักตร์และพระวรกาย รวมทั้งนำมาประพรมทักษิณาวัตรรอบพระราชมณฑลทุกวันโดยไม่มีพระราชบัญญัติให้พระราชอาคันหรือเปรียญอื่นๆ ผิดเปลี่ยนกันมาสวดถวายแต่อย่างใด การนี้พระองค์ทรงมีพระราชดำริว่าเรื่องดังกล่าวเป็นเรื่องมหัศจรรย์ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2547, หน้า 66) และอาจเป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ทรงมีพระราชศรัทธาในพระสงฆ์มอญเป็นพิเศษ

ใน พ.ศ. 2372 วชิรญาณภิกษุทรงย้ายไปจำพรรษาที่วัดสมอราย ทรงโปรดให้ขุดนิมิตสีมาของวัดสมอรายและทรงพบว่าสีมามีขนาดเล็กเกินไปไม่ได้ขนาดตามพุทธบัญญัติทำให้ทรงไม่แน่พระทัยว่าการผนวชครั้งแรกของพระองค์เป็นวิธีการที่ถูกต้องหรือไม่ พระองค์จึงทรงอุปสมบทใหม่บนแพกลางแม่น้ำเจ้าพระยาหน้าวัดสมอรายเพื่อให้ทรงแน่พระทัยว่าการผนวชของพระองค์นั้นบริสุทธิ์และถูกต้องตามพุทธบัญญัติ (สิริวัฒน์ คำวันสา, 2524, หน้า 304) ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการก่อตั้งธรรมยุติกนิกาย

“ธรรมยุติกนิกาย” หมายถึงการปฏิบัติโดยยุติด้วยการทำ (ตามข้ออนุญาต) และไม่ทำ (ข้อที่ห้ามไว้) ในพระคัมภีร์บาลีและอรรถกถาเท่านั้น (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2515, หน้า 507) หลักการสำคัญของธรรมยุติกนิกายคือการกลับไปยึดถือพุทธบัญญัติตั้งที่วชิรญาณภิกษุทรงกล่าวว่าหลักปฏิบัติของพระองค์คือ “...รับข้อปฏิบัติที่เป็นคำสั่งของพระพุทธเจ้า ท่านสั่งให้ทำอย่างไรก็ทำไปอย่างนั้น สิ่งไรท่านไม่ให้ทำก็อย่าทำ...” (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,

2511, หน้า 1) วชิรญาณภิกษุทรงเผยแพร่วรรณกรรมและการปฏิบัติวินัยของพระองค์ออกไปจนมีพระภิกษุสงฆ์จำนวนหนึ่งสนใจการปฏิบัติตาม

เชื่อว่าวชิรญาณภิกษุทรงได้รับอิทธิพลเกี่ยวกับวิธีการเผยแพร่วรรณกรรมมาจากมิชชันนารี (วันทนีย ส่งศิริ, 2525, หน้า 89) เห็นได้จากการเผยแพร่วรรณมฤตนิคทายของพระองค์ที่ทรงมีวิธีการคล้ายคลึงกับวิธีของโปรเตสแตนท์ในเวลานั้น คือให้ความสำคัญกับการเทศนาธรรมและแจกเอกสาร ซึ่งวชิรญาณภิกษุทรงตั้งโรงพิมพ์ขึ้นในวัดบวรนิเวศวิหารเพื่อใช้พิมพ์ตำราแทนวิธีการจารลงบนใบลาน ทรงเผยแพร่วรรณกรรมด้วยการแสดงธรรมเทศนาที่วัดบวรนิเวศวิหารทุกวันพระและทรงเสด็จมาแสดงธรรมด้วยพระองค์เองด้วยภาษาที่เข้าใจง่าย ทำให้มีคนสนใจพากันไปฟังการแสดงธรรมของพระองค์จำนวนมากจนเต็มพระอุโบสถและล้นออกมาด้านนอก วิธีการแสดงธรรมตามแบบธรรมมฤตนิคทายนั้นมุ่งใช้ปฏิภาณไหวพริบมากกว่าที่จะแสดงธรรมตามพระสูตรเหมือนที่พระมหานิกายปฏิบัติ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, 2465, หน้า 20)

เมื่อมีจำนวนพระสงฆ์ธรรมยุติกมากขึ้น ประกอบกับการที่มีราษฎรไปฟังพระธรรมเทศนาที่วัดสมอรายจำนวนมาก จึงมีผู้ริษยากล่าวว่าการที่ผู้คนทั่วไปวัดสมอรายกันมากเพราะต้องการยกย่องวชิรญาณภิกษุในทางการเมือง เมื่อรัชกาลที่ 3 ทรงทราบก็ไม่ได้ทรงระแวงสงสัยแต่รำคาญพระราชหฤทัยจึงปรึกษากับพระยาศรีพิพัฒน์⁹ ซึ่งกราบทูลแสดงความเห็นให้รัชกาลที่ 3 โปรดให้วชิรญาณภิกษุเสด็จมาอยู่ใกล้ๆ เพื่อให้ความสงสัยหมดสิ้นไปเอง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505, หน้า 52 – 53) ในขณะนั้นตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศวิหารว่างลง รัชกาลที่ 3 ทรงโปรดให้เลื่อนสมณศักดิ์วชิรญาณภิกษุเป็นเจ้าคณะรองและเชิญเสด็จไปครองวัดบวรนิเวศวิหาร อย่างไรก็ตาม การที่รัชกาลที่ 3 ทรงเชิญเสด็จวชิรญาณภิกษุให้มาจำพรรษาวัดบวรนิเวศวิหารอาจเป็นพระบรมราโชบายทางการเมืองของพระองค์ที่จะทรงควบคุมการกระทำของวชิรญาณภิกษุให้อยู่ภายในพระเนตรพระกรรณของพระองค์ (สิริวัฒน์ คำวันสา, 2524, หน้า 90 – 91)

เมื่อวชิรญาณภิกษุย้ายมาจำพรรษาที่วัดบวรนิเวศวิหารทรงวางกฎเกณฑ์สำหรับพระสงฆ์ธรรมมฤตนิคทายได้ใช้เป็นแนวทางในการปฏิบัติให้ถูกต้องตรงกัน เช่น ทรงวางระเบียบการปกครองวัด การศึกษาพระปริยัติธรรม การปฏิบัติพระธรรมวินัยตามแบบธรรมมฤต การนี้พระองค์ทรงมีพระสงฆ์ผู้เป็นสานุศิษย์และเป็นกำลังสำคัญในการเผยแพร่วรรณคดี 9 รูป¹⁰ ได้แก่

⁹ พระยาศรีพิพัฒน์ต่อมาดำรงตำแหน่งสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติซึ่งเป็นขุนนางตระกูลขุนนาคร พระองค์หนึ่งที่มีบทบาทอย่างมากในสมัยรัชกาลที่ 3

¹⁰ โปรดสังเกตุว่าพระสงฆ์ผู้เป็นสานุศิษย์บางรูปนี้ ภายหลังจากได้ออกมาและเป็นกำลังสำคัญทำราชการในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้แก่ พระพรหมสโรธระหรือพระญาณรักจิต (สุก) จากวัดบรมนิวาส ภายหลังจากลาสิกขาบทได้เป็นพระธรรมการบดี พระธัมมรักจิตเถระหรือพระครูปลัดทัต วัดบวรนิเวศฯ ภายหลังจากลาสิกขาบทได้เป็นพระศรีภุริ

1. พระพรหมสรเถระ (พระญาณรักขิต (สุก) วัดบรมนิวาส)
2. พระธัมมสิริเถระ (พระเทพโมลี (เอี่ยม) วัดเครือวัลย์)
3. พระพุทฺธสิริเถระ (สมเด็จพระวันรัต (ทับ) วัดโสมนัสวิหาร)
4. พระปัญญาอัคคเถระ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ วัดบวรนิเวศวิหาร)
5. พระธัมมรักขิตเถระ (พระครูปลัดทวด วัดบวรนิเวศวิหาร)
6. พระโสภิตเถระ (พระศรีสุทิวังค์ (พัก) วัดบวรนิเวศวิหาร)
7. พระพุทธิสัมพันธ์เถระ (พระอมรโมลี (ลบ) วัดบุปผาราม)
8. พระปัสสเถระ (สมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม)
9. พระสุวัฑฒนเถระ (พระปลัดเรือง วัดบวรนิเวศวิหาร) (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2515, หน้า 349)

ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีวัดธรรมยุตในเขตกรุงเทพฯ และธนบุรีจำนวน 6 วัดได้แก่ วัดสมอราย วัดบรมนิวาส วัดบวรนิเวศวิหาร วัดเครือวัลย์ วัดบุปผาราม และวัดพิชัยญาติการาม รวมทั้งวัดธรรมยุตในหัวเมืองอีกจำนวน 1 วัดคือวัดจันทนาราม เมืองจันทบุรี (นฤมล ธีรวัฒน์, 2525, หน้า 105 – 106)

การที่วชิรญาณภิกษุทรงก่อตั้งธรรมยุติกนิกายเพราะทรงเห็นว่าวัตรปฏิบัติของพระสงฆ์มหานิกายมีความย่อหย่อนไม่น่าเลื่อมใส และทรงมีพระดำริว่าการนับถือพุทธศาสนาของคนไทยนั้นเป็นไปตามบรรพบุรุษโดยไม่รู้ว่าจะทำไมจึงนับถือพุทธศาสนา เช่นเดียวกับการทำบุญซึ่งคนส่วนใหญ่ให้ความสำคัญกับการทำบุญเพื่อสั่งสมไว้สำหรับชาติหน้า ส่วนความทุกข์ที่ตนกำลังประสบในชาตินี้กลับไม่รู้จักวิธีที่จะกำจัดให้หมดไป เมื่อเกิดปัญหาจึงนิยมเช่นสรวงบูชาเทวดา พระองค์ทรงเห็นว่าการนับถือพุทธศาสนาของคนสมัยนั้นเป็นความมกมาย ไม่ใช่แก่นแท้ของพุทธศาสนา แต่เป็นเปลือกหรือกระพี้ที่ปะปนอยู่กับสิ่งสกปรก (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2511, หน้า 1) ดังนั้นพระองค์จึงทรงกลับไปค้นหาแนวปฏิบัติตามพุทธบัญญัติและนำหลักการที่พระองค์ทรงพบมาเผยแพร่ในนามธรรมยุติกนิกาย

วัตรปฏิบัติต่างๆ ของธรรมยุติกนิกาย เช่น การครองผ้าแบบพระสงฆ์สามเณร การครองบาตร การทำวัตรเช้าเย็น การรับผ้ากฐิน เป็นต้น ล้วนเน้นปฏิบัติให้ถูกต้องตามพระธรรมวินัย และสอนให้รู้จักใช้สติปัญญาพิจารณาให้รอบคอบว่าวัตรปฏิบัติต่างๆ มีเหตุผลและประโยชน์เพียงใดที่จะปฏิบัติตาม (ศรีสุพร ช่วงสกุล, 2530, หน้า 16) สรุปลักษณะเด่นของธรรมยุติกนิกายได้ดังนี้คือ

ปรีชา และพระโสภิตเถระหรือพระศรีสุทิวังค์ (พัก) วัดบวรนิเวศฯ ภายหลังลาสิกขาบทได้เป็นพระยาศรีสุนทรโวหาร

1. การมีวัตรปฏิบัติที่เคร่งครัด เน้นการปฏิบัติถูกต้องตามพระธรรมวินัยทำให้ได้รับความศรัทธาจากประชาชนมากขึ้น คณะสงฆ์ธรรมยุตเน้นความถูกต้องของการบรรพชาและสมาเพื่อจะได้เป็นการสืบทอดศาสนวงศ์ของพระพุทธเจ้าอย่างแท้จริง การประกาศแนวทางที่แสดงความเคร่งครัดต่อพระธรรมวินัยเช่นนี้เป็นการสร้างความนิยมให้แก่ประชาชนและพระสงฆ์ในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี

2. การใช้ปัญญาพิจารณาเหตุผลเป็นหลักในการปฏิบัติซึ่งไม่เพียงแต่จะสอดคล้องกับโลกทัศน์ของสังคมที่ได้เปลี่ยนแปลงไปสู่หลักเหตุผลนิยมแล้วเท่านั้น การสั่งสอนประชาชนของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายที่แสดงธรรมให้คนทั่วไปเข้าใจด้วยภาษาง่ายๆ และใช้เหตุผลประกอบทำให้เป็นที่นิยมของคนทั่วไป

3. การส่งเสริมการศึกษาปริยัติธรรม โดยพระสงฆ์ธรรมยุตสามารถสอบได้ประโยคสูงๆ จนมีพระสงฆ์จากแหล่งต่างๆ มาขอศึกษาซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งในการเผยแพร่หลักธรรมและวัตรปฏิบัติของธรรมยุติกนิกาย (เปรมวิทย์ ท่อแก้ว, 2534, หน้า 40 – 41)

วอลเตอร์ เอฟ.เวลลา เห็นว่าการที่ธรรมยุติกนิกายปรับเปลี่ยนความคิดในการนับถือพุทธศาสนาใหม่โดยเลิกเชื่อเรื่องราวต่างๆ อย่างมงาย และใช้ความคิดในการศึกษาพุทธศาสนาตามหลักเหตุผลสอดคล้องกับแนวคิดทางวิทยาศาสตร์ของตะวันตกที่แพร่หลายเข้ามาในสยามขณะนั้น (วอลเตอร์ เอฟ.เวลลา, 2514, หน้า 79 – 80) การปรับเปลี่ยนทางความคิดนี้สังเกตได้จากการที่พระองค์ทรงไม่พอพระทัยที่พระอาจารย์ทั้งหลายไม่สามารถให้คำตอบกับพระองค์ในการศึกษาวิปัสสนาธุระได้ ดังพระดำริความว่า “...ความซื่อใดในตำราที่ทรงสงสัย ตรัสถามอาจารย์ก็ไม่สามารถชี้แจงถวายให้สิ้นสงสัยได้ ทูลแต่ว่าครูบาอาจารย์เคยสอนมาเพียงเท่านั้น...” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505, หน้า 45) พระดำริดังกล่าวแสดงว่าพระองค์ทรงเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ในการค้นหาความจริงอย่างเป็นเหตุเป็นผลด้วยการตั้งคำถาม ซึ่งสอดคล้องกับวิธีการแสวงหาความจริงตามหลักวิทยาศาสตร์มากกว่าที่จะเชื่อตามๆ กันมาโดยปราศจากข้อสงสัย หรือการที่พระองค์ทรงสั่งสอนให้พระสงฆ์ธรรมยุติรู้จักหาเหตุผลและประโยชน์ในวัตรปฏิบัติที่กระทำอยู่นั้นก็เป็นวิธีคิดที่สอดคล้องกับหลักวิทยาศาสตร์เช่นกัน

ระหว่างที่วชิรญาณภิกษุทรงผนวช ทรงเสด็จออกไปรุดงค์ตามหัวเมืองต่างๆ อยู่เนืองๆ ทรงทอดพระเนตรสภาพบ้านเมืองและสัมผัสชีวิตความเป็นอยู่ของราษฎร เป็นผลให้โลกทัศน์ของพระองค์ไม่ได้ถูกจำกัดอยู่เฉพาะในวัดและพระบรมมหาราชวังเท่านั้น การเสด็จรุดงค์ตามหัวเมืองมักมีเรื่องเล่าเกี่ยวกับปาฏิหาริย์และความเป็นผู้มีบุญบารมีของพระองค์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, 2505, หน้า 7 – 10) ใน พ.ศ. 2376 พระองค์ทรงพบศิลาจารึกสุโขทัยหลักที่ 1 ที่เมืองเก่าสุโขทัย ทรงโปรดให้นำมาไว้ที่วัดสมอรายพร้อมกับพระแท่นมนังคศิลาบาตร ภายหลังทรงโปรดให้ย้ายไปวัดพระศรีรัตนศาสดาราม (สุริย์รัตน์ วงศ์เสงี่ยมและคณะ, 2549, หน้า 4)

แม้ว่าวชิรญาณภิกษุทรงอยู่ในสมณเพศ แต่ทรงสนพระทัยในกิจการบ้านเมืองเป็นนิจ (พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 1, 2506, หน้า 1 – 2) รวมทั้งสนพระทัยศึกษาหาความรู้ในด้านต่างๆ โดยเฉพาะวิทยาการจากตะวันตก เช่น ดาราศาสตร์ ภูมิศาสตร์ และคณิตศาสตร์ (ยอร์ช ฮอว์ เฟลด์ส, 2504, หน้า 23) เมื่อครั้งที่พระองค์เสด็จย้ายจากวัดสมอรายมาประทับที่วัดบวรนิเวศวิหารทรงเริ่มศึกษาภาษาอังกฤษกับนายเจสซี แคสเวลล์ (Jesse Casswell) มิชชันนารีอเมริกัน ทรงติดตามข่าวคราวจากต่างประเทศและทราบถึงภัยจากการขยายตัวของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตก (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505, หน้า 96 – 97) กล่าวได้ว่าวชิรญาณภิกษุทรงเป็นเจ้านายพระองค์หนึ่งที่มีหัวก้าวหน้าที่สุดในยุคนั้น

อย่างไรก็ตามการสถาปนาธรรมยุติกนิกายของวชิรญาณภิกษุได้สร้างความไม่พอใจให้กับเจ้านายบางพระองค์ที่สนับสนุนการขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ 3 แต่ไม่ได้รับการต่อต้านจากรัชกาลที่ 3 โดยตรงแต่อย่างใด กล่าวได้ว่ามีเพียงครั้งเดียวในปลายรัชกาลที่ 3 เมื่อครั้งทรงประหารไกล่สวรรคตโดยพระองค์ทรงแสดงความไม่พอพระทัยที่พระสงฆ์ธรรมยุตครองผ้าแหวกแบบพระสงฆ์มอญเพราะทำให้เสื่อมเสียพระเกียรติยศแก่บ้านเมือง เนื่องจากพระองค์มีพระดำริว่าพระสงฆ์มอญเหล่านั้นเป็นเพียงผู้ที่เข้าพึ่งพระบรมโพธิสมภารและการที่พระองค์ทรงไม่กล่าวตำหนิถึงเรื่องดังกล่าวเป็นเพราะไม่ทรงมีพระราชประสงค์ให้พระสงฆ์แตกความสามัคคี เมื่อวชิรญาณภิกษุทรงทราบจึงทรงปฏิญาณต่อรัชกาลที่ 3 และเปลี่ยนกลับมาครองผ้าห่มคลุมแบบเดิม (ประชุมพงศาวดาร เล่มที่ 30, 2511, หน้า 101 – 103)

การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หลังการสวรรคตของรัชกาลที่ 3 ใน พ.ศ. 2393 พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีและข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ได้กราบบังคมทูลอัญเชิญวชิรญาณภิกษุให้ขึ้นครองราชย์ (พห. ร.4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 45) พระองค์ทรงลาผนวชขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติและทรงสถาปนาเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ สมเด็จพระอนุชาธิราช ขึ้นเป็นพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรงพระอิสริยยศเสมอพระเจ้าแผ่นดินอีกพระองค์หนึ่ง (สุริย์รัตน์ วงศ์เสงี่ยมและคณะ, 2549, หน้า 5) ในที่นี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงสถานการณ์ภายในและภายนอกประเทศที่ส่งผลต่อแนวพระราชดำริของรัชกาลที่ 4

1. สถานการณ์ภายในของสยาม

การที่รัชกาลที่ 4 ทรงขึ้นครองราชย์ต่อจากรัชกาลที่ 3 กล่าวได้ว่าเป็นเพราะได้รับการสนับสนุนจากขุนนางตระกูลขุนนาค เนื่องจากใน พ.ศ. 2375 วังหน้าหรือกรมพระราชวังบวรมหาดคีตพลเสพทิวังคต แต่รัชกาลที่ 3 ทรงไม่มีพระราชดำริแต่งตั้งเจ้านายพระองค์ใดขึ้นเป็นรัชทายาท ในที่ขณะของชาวตะวันตกเช่นสาธุคุณ จอห์น เทเลอร์ โจนส์ (John Taylor Jones) มิชชันนารีชาวอเมริกันที่เข้ามาเผยแพร่ศาสนาในกรุงเทพฯ กล่าวว่รัชกาลที่ 3 ทรงมีพระราชประสงค์ให้พระราช

โอรสพระองค์ใดพระองค์หนึ่งเป็นรัชทายาท แต่ขุนนางไม่เห็นด้วยตามพระราชประสงค์นั้น (ยอน เท เลอ โยเนส, 2474, หน้า 3 – 4) ซึ่งสอดคล้องกับความเห็นเซอร์ แฮรี ออร์ด (Sir Harry Ord) ซึ่งเป็นกงสุลอังกฤษประจำเมืองสิงคโปร์เช่นกันที่ว่าท่านผู้สำเร็จราชการแผ่นดินทั้งสอง คือสมเด็จพระเจ้าพระยามหาประยูรวงศ์ (ดิศ) และสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต) ไม่เห็นชอบด้วย (ประชุมจดหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคาในรัชกาลที่ 4 และเรื่องรัชกาลที่ 4 ประชวรและสวรรคต, 2500, หน้า 19) เมื่อทรงพระประชวรหนัก ท้ายที่สุริยวงศที่ 3 ทรงพระราชทานสิทธิให้เจ้านาย และขุนนางร่วมกันตัดสินใจเลือกพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, 2480, หน้า 370)

แม้ว่ารัชกาลที่ 3 ทรงมีพระราชประสงค์ให้พระราชโอรสของพระองค์เป็นกษัตริย์ลำดับต่อไปแต่ทรงไม่กล้าตรัสสั่งให้ขุนนางตระกูลขุนนาคนำทำตาม แสดงถึงอำนาจของเสนาบดีตระกูลขุนนาในขณะนั้นได้เป็นอย่างดี และอาจเป็นไปได้ว่าพระองค์ทรงทราบว่าขุนนางตระกูลขุนนาสนับสนุนวชิรญาณภิกษุให้ขึ้นครองราชย์สังเกตได้จากการที่ขุนนางตระกูลนี้ฉลองพระราชศรัทธาของรัชกาลที่ 3 ในการปฏิสังขรณ์วัด และวัดบางวัดเป็นวัดธรรมยุต ได้แก่ วัดพิชัยญาติการาม¹¹ และวัดดอกไม้¹² เมื่อปฏิสังขรณ์แล้วเสร็จมีการทูลขอพระสงฆ์ธรรมยุตจากวชิรญาณภิกษุมาประจำที่วัด ทำให้วชิรญาณภิกษุเสด็จไปทรงตรวจตราและสั่งสอนพระสงฆ์ซึ่งออกไปครองวัดใหม่เรื่อยๆ และคงได้พบปะกับขุนนางตระกูลขุนนาอยู่บ่อยครั้งโดยเฉพาะเจมส์ไวยวรนาก (ช่วง) และเจมส์ราชามาตย์ (ข้า) ซึ่งมีรสนิยมนตรงกันในด้านความสนใจศึกษาวิทยาการตะวันตก (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2539, หน้า 66)

ภายหลังเจมส์ไวยวรนาก (ช่วง) และ เจมส์ราชามาตย์ (ข้า) ได้เป็นกำลังสำคัญที่ทำให้วชิรญาณภิกษุได้ขึ้นครองราชย์ รัชกาลที่ 4 ทรงยอมรับด้วยพระองค์เองว่าทรงได้ขึ้นครองราชย์เป็นเพราะเสนาบดีผู้ใหญ่เป็นผู้สนับสนุน ดังพระราชหัตถเลขาใน พ.ศ. 2409 ถึงกรมหมื่นมเหศวรวิลาส พระราชโอรสพระองค์แรกก่อนที่จะทรงผนวช ความว่า

“...ในหลวงถึงมีตระกูลบิดามารดาเป็นผู้สูงศักดิ์มาแต่ก่อน ก็สิ้นวาศนาเหมือนจมนดินทราย...ชรอยเทวดาจะช่วยตลใจผู้หลักผู้ใหญ่ให้ไปชุดไปค้อยเอามาตั้งขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดิน

¹¹ วัดพิชัยญาติการาม เป็นวัดที่พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต) จางวางกรมพระคลังสินค้าเป็นผู้ปฏิสังขรณ์ เมื่อแล้วเสร็จได้ถวายเป็นพระอารามหลวง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานนามว่าวัดพระญาติการาม ระยะเวลาที่มีพระสงฆ์ธรรมยุตร่วมกับพระมหานิกาย ต่อมาใน พ.ศ. 2397 เป็นวัดธรรมยุต

¹² วัดดอกไม้ ปัจจุบันคือวัดบุปผาราม เดิมเป็นวัดร้างใกล้บ้านเสนาบดีตระกูลขุนนา ท่านผู้หญิงจันทร์ ภรรยาของเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) เป็นผู้เริ่มปฏิสังขรณ์ ต่อมาพระยาศรีสุริยวงศ (ช่วง) ขณะนั้นเป็นเจ้าหมื่นไวยวรนากและเจมส์ราชามาตย์ (ข้า) ได้ร่วมกันปฏิสังขรณ์

แต่ที่ได้เป็นเจ้าของแผ่นดินทั้งนี้ ครั้นจะว่าไปว่าได้เป็นด้วยอำนาจเทวดา ก็จะเป็นอันลบลหุ่ บุญคุณของท่านผู้หลักผู้ใหญ่ที่ท่านพร้อมใจกันอุปถัมภ์ค้ำชูขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดินนั้นไป...” (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2506, หน้า 189)

ดังนั้น เมื่อรัชกาลที่ 4 ทรงขึ้นครองราชย์ทรงสถาปนาเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ขึ้นเป็น สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ ตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ทรงตั้งพระยาศรีสุริยวงค์ (ช่วง) (เดิมคือเจ้าหมื่นไวยวรนาถ) เป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงค์ว่าที่สมุหพระกลาโหม ทรงตั้งจมีน ราชามาตย์ (ชำ) เป็นเจ้าพระยารวิวงศ์ ผู้ช่วยราชการกรมท่า เมื่อสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหา ประยูรวงศ์พิราลัยใน พ.ศ. 2398 รัชกาลที่ 4 ทรงโปรดให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงค์เป็นอัครมหา- เสนาบดีหน้าทีสมุหพระกลาโหมเต็มตำแหน่ง และโปรดให้เจ้าพระยารวิวงศ์เป็นเจ้าพระยารวิวงศ์ มหาโกษาธิบดี ภายหลังพระราชทานพระนามเป็นเจ้าพระยาทิพากรวงค์ คูแลพระคลังเต็มตำแหน่ง (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2539, หน้า 66 – 67)

เห็นได้ว่าตำแหน่งสำคัญทางราชการ 3 ตำแหน่งที่สามารถสร้างฐานอำนาจทางการเมือง ได้มากซึ่งได้แก่ สมุหนายก สมุหพระกลาโหม และเสนาบดีกรมพระคลัง สองตำแหน่งหลังตกเป็น ของเสนาบดีตระกูลบุญนาค ในขณะที่ตำแหน่งสมุหนายกเป็นของเจ้าพระยานิกรบดินทร์ (โต กัลยาณมิตร) ต่อมาถึงแก่อนิจกรรมใน พ.ศ. 2406 รัชกาลที่ 4 จึงทรงตั้งเจ้าพระยาภูธราภัย (นุช บุญรัตพันธุ์) เป็นสมุหนายกแทน ซึ่งบุตรชายของเจ้าพระยาภูธราภัยแต่งงานกับบุตรสาวของ เจ้าพระยาศรีสุริยวงค์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2472, หน้า 4) ซึ่ง ก็เท่ากับว่าขุนนางตระกูลบุญนาคมีเครือข่ายครอบคลุมตำแหน่งการบริหารราชการแผ่นดินสูงสุดทั้ง 3 ตำแหน่ง

การที่เสนาบดีตระกูลบุญนาคสนับสนุนให้หัวชิรญาณภิกษุได้ขึ้นครองราชย์อาจเป็นเพราะ เล็งเห็นว่าในสมัยรัชกาลที่ 3 นโยบายที่มีต่อชาติตะวันตกจากที่เริ่มผ่อนปรนด้วยการทำสัญญา การค้าร่วมกันกับอังกฤษและสหรัฐอเมริกาใน พ.ศ. 2369 และ พ.ศ. 2376 ตามลำดับ กลายเป็น เพิ่มความหวาดระแวงและมีปฏิกิริยาต่อต้านชาวตะวันตกมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะเมื่ออังกฤษทำ สงครามรบชนะพม่าครั้งที่ 1 ใน พ.ศ. 2368 และเอาชนะจีนในสงครามฝิ่นใน พ.ศ. 2383 ประกอบ กับเหตุการณ์ในช่วงปลายรัชกาลที่เกิดจากความขัดแย้งในธรรมเนียมทางการทูต รวมทั้งความไม่ พอใจในการผูกขาดการค้าของรัฐบาลสยาม ทำให้อังกฤษส่งคณะทูตมาเจรจาขอแก้หนังสือสัญญา ใหม่ แต่ขณะนั้นรัชกาลที่ 3 ทรงประชวร หนังสือสัญญาฉบับใหม่จึงไม่มีการแก้ไข (วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, 2514, หน้า 240 – 297) จากความสัมพันธ์กับชาติตะวันตกซึ่งขณะนั้นได้กลายเป็น ศูนย์กลางอำนาจและความเจริญในรูปแบบใหม่มีแนวโน้มว่าจะแย่ง ทำให้ขุนนางตระกูลบุญนาคมี แนวคิดในการสนับสนุนเจ้านายที่จะขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ว่าจะต้องเป็นผู้ที่ทันต่อการ เปลี่ยนแปลงภายนอกและนำพาประเทศให้รอดพ้นจากการคุกคามของชาติตะวันตก

การที่ขุนนางตระกูลขุนนาคนไม่สนับสนุนให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ (ภาพที่ 2.2) ซึ่งเป็นพี่น้องร่วมอุทรเดียวกับเจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นครองราชย์¹³ ทั้งที่มีความสนพระทัยในการศึกษาศิลปวิทยาการตะวันตกไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าวชิรญาณภิกษุ และทรงเป็นเจ้านายที่ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศชื่นชมในพระปรีชาสามารถยิ่งกว่าพระเชษฐาเสียอีก อาจเป็นเพราะเห็นแล้วว่าเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ทรงเป็นเจ้านายที่เข้มแข็ง ยากที่จะชักจูงให้พระองค์ทรงหันมาปฏิบัติตาม อีกทั้งพระองค์มีฐานกำลังคนที่เข้มแข็งอีกด้วย หากพระองค์ได้ขึ้นครองราชย์ย่อมไม่เป็นที่ผลดีต่อบทบาททางเศรษฐกิจและการเมืองของขุนนางตระกูลขุนนาคน (วันทนีย์ ส่งศิริ, 2525, หน้า 150 – 151)

ภาพที่ 2.2 สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์
ที่มา (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ)

¹³ เจ้าฟ้ามงกุฎขึ้นครองราชย์เมื่อวันที่ 4 กันยายน พ.ศ. 2351 ทรงมีพระชันษาอ่อนกว่า 4 พรรษารัชกาลที่ 3 ทรงสถาปนาให้เป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ โดยโปรดให้ทำหน้าที่บังคับบัญชากรมทหารแม่นปืนหน้าปืนหลัง ทรงดูแลกองทหารภูวนอาสารบแขกอาสาจาม เป็นเจ้านายพระองค์หนึ่งที่มีความสำคัญในการควบคุมกำลังคน นอกจากนี้ทรงเป็นเจ้านายที่สนใจศิลปวิทยาการจากตะวันตก ทรงศึกษาภาษาอังกฤษจากมิชชันนารี ทรงสนพระทัยความรู้แบบสมัยใหม่ เช่น การเดินเรือ การต่อเรือ การฝึกทหารแบบสมัยใหม่ ฯลฯ

การที่รัชกาลที่ 4 แต่งตั้งให้เจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์อีกพระองค์หนึ่ง อาจเป็นเพราะพระองค์ทรงตระหนักในฐานกำลังและความรู้ความสามารถของพระอนุชา ซึ่งอาจใช้เป็นเครื่องต่อรองถ่วงดุลอำนาจกับพวกขุนนางตระกูลขุนนาค ซึ่งเท่ากับพระองค์ได้ทรงพึ่งกำลังของพระอนุชาเป็นหลักประกันราชบัลลังก์ (ปิยนารถ บุนนาค, 2520, หน้า 75)

เห็นได้ว่าการขึ้นครองราชย์ของรัชกาลที่ 4 เต็มไปด้วยอุปสรรคซึ่งต้องใช้พระบรมราโชบายทางการเมืองอย่างมาก การที่พระองค์ต้องทรงผนวชนานถึง 27 พรรษา ก็เพราะเกรงราชภัย และทรงใช้ช่วงเวลาดังกล่าวสร้างบารมีให้กับพระองค์เองด้วยการศึกษาหาความรู้ทั้งจากที่เป็นความรู้ดั้งเดิมตามหลักพุทธศาสนา ทรงก่อตั้งธรรมยุติกนิกายเพื่อปฏิรูปความเชื่อและแนวปฏิบัติทางพระพุทธศาสนาใหม่ให้สอดคล้องกับหลักวิทยาศาสตร์แบบตะวันตกซึ่งได้รับความนิยมจากชนชั้นนำหัวก้าวหน้าในเวลานั้น และทรงศึกษาศิลปวิทยาการแบบสมัยใหม่ เช่น ภาษาอังกฤษ ภูมิศาสตร์ ดาราศาสตร์ โดยสิ่งเหล่านี้เป็นฐานให้พระองค์ได้ขึ้นครองราชย์ในเวลาต่อมา อย่างไรก็ตามการขึ้นครองราชย์ของพระองค์เป็นเรื่องยากลำบาก เนื่องจากอำนาจที่แท้จริงในการบริหารราชการแผ่นดินกลับอยู่ในมือของขุนนางตระกูลขุนนาค และการที่พระองค์ทรงมีพระอนุชาที่มีพระปรีชาสามารถมากทำให้พระองค์ทรงต้องแสดงพระปรีชาสามารถที่เหนือกว่าให้เป็นที่ประจักษ์กับคนทั่วไป รวมทั้งชาวตะวันตกที่เข้ามามีบทบาทในสยาม

เมื่อรัชกาลที่ 4 ทรงครองราชย์ พระองค์ทรงปรับเปลี่ยนธรรมเนียมในการจัดการปกครองหลายประการ เช่น ทรงอนุญาตให้ราษฎรตีกลองร้องทุกข์เพื่อถวายฎีกาโดยพระองค์เสด็จออกจากพระบรมมหาราชวังทุกวันอาทิตย์เพื่อรับฎีกาด้วยพระองค์เอง (มัลคอล์ม สมิธ, 2551, หน้า 31 – 32) ทรงออกประกาศหลายฉบับเพื่อตักเตือนสิ่งที่เป็นประโยชน์สำหรับราษฎร¹⁴ ทรงแก้ไขกฎหมายและตรากฎหมายขึ้นเป็นลายลักษณ์อักษรอย่างมั่นคง และเริ่มตีพิมพ์ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา¹⁵ ทรงปรับปรุงแก้ไขธรรมเนียมประเพณีที่มีแต่เดิมให้เหมาะสม เช่น ทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ชาวต่างชาติยื่นเข้าเฝ้าในท้องพระโรง ทรงโปรดให้เลิกธรรมเนียมบังคับบ้านเรือนสองข้างทางเสด็จฯ ปิดประตูหน้าต่างและมีพระบรมราชานุญาตให้ประชาชนได้เข้าเฝ้าอย่างใกล้ชิดมากขึ้น เป็นต้น (สุริย์รัตน์ วงศ์เสงี่ยมและคณะ, 2549, หน้า 6) นอกจากนี้ยังทรงโปรดให้มีการฝึกกองทหารแบบตะวันตกโดยจ้างชาวอังกฤษ ชื่อ ธรอมัส ยอร์จ น็อกซ์ (Thomas George Knox) มาเป็นครูฝึกหัด

ใน พ.ศ. 2398 รัชกาลที่ 4 ทรงลงนามในสนธิสัญญาเบาว์ริงกับประเทศอังกฤษ ซึ่งเป็นการเปิดเสรีทางการค้าและเป็นปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านสังคม เศรษฐกิจและ

¹⁴ ตัวอย่างเช่น หข. ร.4 จ.ศ. 1223 เลขที่ 116 ตักเตือนให้ราษฎรทำนา (พ.ศ. 2404)

¹⁵ หนังสือราชกิจจานุเบกษาเป็นหนังสือพิมพ์ของทางราชการฉบับแรกที่โปรดให้พิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2401 และยังคงปรากฏจนทุกวันนี้

การเมืองอย่างมาก สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าภายหลังว่า ในช่วงปลายรัชกาลที่ 3 เซอร์เจมส์ บรูค (Sir. James Brook) เข้ามาขอทำสนธิสัญญาการค้าฉบับใหม่ แต่รัชกาลที่ 3 ทรงไม่เห็นด้วยเพราะเกรงว่าจะเกิดความฉิบหายขึ้นในบ้านเมือง วชิรญาณภิกษุ ทรงติดตามเรื่องดังกล่าวและมีพระดำริว่าสยามจำเป็นต้องทำสัญญากับอังกฤษโดยทรงเห็นว่า ประเทศสยามจะปลอดภัยในอนาคตได้ก็ด้วยการทำให้ฝรั่งนับถือเท่านั้น ซึ่งพระดำริดังกล่าวปรากฏ ตั้งแต่สมัยที่ทรงผนวช (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505, หน้า 66 – 67) ดังนั้นเมื่อรัชกาลที่ 4 ทรงขึ้นครองราชย์การทำสนธิสัญญาเบาว์ริงจึงเป็นไปอย่างรวดเร็ว

ผลที่ตามมาจากการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงคือสยามต้องยอมเปิดประเทศทำการค้าเสรีกับนานาประเทศ กรุงเทพฯ กลายเป็นศูนย์กลางการค้าระหว่างประเทศที่สำคัญแห่งหนึ่งเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ธุรกิจการส่งออกและนำเข้าเป็นไปอย่างคึกคัก การก่อสร้างอาคารสถานที่ต่างๆ ที่เกี่ยวกับการค้าทำให้โฉมหน้าของกรุงเทพฯ เปลี่ยนไปอย่างรวดเร็ว เงินทุนหมุนเวียนจากตะวันตกเข้ามาสะสมในกรุงเทพฯ มากมาย (วิไลเลขา ถาวรธรรสาร, 2545, หน้า 65) ตัวอย่างจากการขยายตัวเศรษฐกิจและการค้าที่สำคัญคือสื่อกลางที่ใช้ในการแลกเปลี่ยนสินค้าในขณะนั้นซึ่งก็คือพดด้วงมีไม่เพียงพอในตลาดส่งผลให้การค้าขายฝืดเคือง ใน พ.ศ. 2403 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงส่งเครื่องจักรมาจากประเทศสิงคโปร์ตั้งโรงกลึงผลิตเหรียญขึ้นในพระบรมมหาราชวังเพื่อทันกับความต้องการ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514, หน้า 128) (ภาพที่ 2.3)

ภาพที่ 2.3 โรงกลึงผลิตเหรียญในพระบรมมหาราชวัง
ที่มา (กรมศิลปากร, 2548, หน้า 249)

นอกจากทรงปรับปรุงการปกครองและเศรษฐกิจแล้วรัชกาลที่ 4 ทรงแสดงพระปรีชาสามารถทางด้านวิทยาศาสตร์ด้วยการสถาปนาระบบเวลามาตรฐานของสยามขึ้นใช้ใน พ.ศ. 2401 โดยทรงคำนวณทางดาราศาสตร์เพื่อเทียบเวลาให้กับหอนาฬิกาหลวงเป็นประจำวัน (ชาว เหมือนวงศ์, 2531, หน้า 33) ทำให้สยามเข้าเป็นส่วนหนึ่งของเวลาในกระแสของโลกตะวันตก ต่อมาทรงคำนวณทางดาราศาสตร์และพยากรณ์การเกิดสุริยุปราคาเต็มดวงล่วงหน้าถึง 2 ปี เมื่อใกล้ถึงกำหนดจึงทรงโปรดให้สร้างพลับพลาที่ประทับที่หว่ากอ เมืองประจวบคีรีขันธ์ และเชิญแขกต่างประเทศเข้าร่วมสังเกตการเกิดสุริยุปราคาในครั้งนั้นด้วย จากการคำนวณทางดาราศาสตร์ที่แม่นยำในครั้งนั้นทำให้ชาวตะวันตกเห็นถึงความเจริญทางด้านวิทยาศาสตร์ของสยาม (ภาพที่ 2.4)

ภาพที่ 2.4 รัชกาลที่ 4 เสด็จทอดพระเนตรสุริยุปราคาที่หว่ากอ
ที่มา (หอจดหมายเหตุแห่งชาติ)

2. สถานการณ์ภายนอกประเทศของสยาม

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ตรงกับช่วงเวลาการขยายอิทธิพลของชาติตะวันตกเข้ามายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้หรือที่เรียกว่าลัทธิการค้าอาณานิคม วิธีการของเจ้าอาณานิคมคือการใช้กำลังทางทหารและเทคโนโลยีที่เหนือกว่าเข้ายึดครองพื้นที่ ดึงอำนาจจากผู้ปกครองท้องถิ่นมาไว้ที่ตน และสถาปนาระบบการปกครองเพื่ออำนวยความสะดวกสูงสุดให้แก่ตนเอง

ในกรณีของอนุทวีปอินเดีย ชาติตะวันตกได้เริ่มเข้าไปทำการค้าโดยแข่งขันกันด้านผลประโยชน์และเริ่มยุ่งเกี่ยวทางการเมืองกับราชาของแคว้นต่างๆ เพื่อให้ได้สัมปทานผูกขาดการค้าระยะยาว การสถาปนาระบบอาณานิคมในอินเดียที่ชัดเจนที่สุดน่าจะเป็นครั้งที่อังกฤษทำสงคราม

ปลาสซี พ.ศ. 2300 อังกฤษได้รับสิทธิในการจัดเก็บภาษีและควบคุมระบบการค้าในพื้นที่รัฐพิหาร เบงกอลและโอริสสาโดยให้เงินประจำปีก้อนหนึ่งเป็นค่าตอบแทนกับมหาราช (S.N. Sen, 1979, p.4) จากนั้นอังกฤษใช้วิธีสร้างพันธมิตรกับผู้ครองนครฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งและทำสงครามกับอีกฝ่ายหนึ่ง เพื่อควบคุมการปกครองและได้รับสิทธิในการจัดเก็บภาษีรวมทั้งผูกขาดผลประโยชน์ทางการค้า (S.V. Desika Char, 1983, p.38) ราว พ.ศ. 2400 พื้นที่ 2 ใน 3 ของอินเดียอยู่ภายใต้การปกครองของอังกฤษ

ในกรณีของพม่า สาเหตุสำคัญซึ่งทำให้อังกฤษขยายอาณานิคมจากอินเดียเข้าสู่พม่าคือการแข่งขันกับฝรั่งเศสเพื่อเพิ่มอิทธิพลของตนในอินเดีย ความต้องการไม้สักในการต่อเรือเพื่อสนับสนุนยุทธศาสตร์กองทัพเรือเหนืออ่าวเบงกอลและความต้องการใช้พม่าเป็นประตูเข้าสู่จีน (Nicholas Tarling, 2001, p.39) เมื่อพม่าแพ้สงครามอังกฤษครั้งที่ 1 ใน พ.ศ. 2368 ทำให้พม่าต้องยกดินแดนในแคว้นอะระกัน มะริด ทวายและตะนาวศรี และจ่ายเงินค่าปรับให้กับอังกฤษ รวมทั้งต้องยอมให้มีผู้แทนของอังกฤษในเมืองหลวง (U Maung Maung, 1976, p.99)

เมื่อพม่าแพ้สงครามกับอังกฤษครั้งที่หนึ่งทำให้ชนชั้นนัวยามเกิดความวิตกเนื่องจากพม่าถือเป็นเป็นคู่ปรับทางการสงคราม โดยสยามถือว่าพม่าเป็นผู้ที่ไม่มีใครจะเอาชนะได้ การที่พม่าแพ้สงครามในครั้งนี้เชื่อว่าทำให้สยามเกรงกลัวประสิทธิภาพกองทัพอังกฤษและมีที่ท่าประนีประนอมมากขึ้น (วอลเตอร์ เอฟ. เวลลา, 2514, หน้า 240) เมื่ออังกฤษส่ง เฮนรี เบอร์นี (Henry Burney) เข้ามาทำสัญญาการค้าใน พ.ศ. 2369 จึงได้รับความร่วมมือจากสยาม ทางด้านทิศใต้ของสยาม อังกฤษได้เริ่มเข้าเกาะปีนังจากสุลต่านไทรบุรี พ.ศ. 2329 (L.A. Mill, 1966, p.39) และเข้าแทรกแซงหัวเมืองมลายูโดยได้รับสิทธิอย่างสมบูรณ์ในการเข้าพื้นที่สิงคโปร์และบางส่วนของมลายู พ.ศ. 2367 ท้ายที่สุดสยามได้ยอมรับฐานะของอังกฤษในเกาะปีนังใน พ.ศ. 2369

ต่อมา อังกฤษได้แสดงแสนยานุภาพทางทหารอีกหลายครั้ง เช่น การเอาชนะจีนในสงครามฝิ่นระหว่าง พ.ศ. 2383 - 2385 จีนถูกบังคับให้ทำสนธิสัญญานานกิงโดยต้องยกเกาะฮ่องกงให้ อังกฤษและเปิดเมืองท่าเซี่ยงไฮ้ กวางตุ้ง เอ๋มผิง ฟูเจาและ Ningbo ให้มีการค้าเสรี และให้สิทธิในการเปิดสถานกงสุล รวมทั้งลดใช้ค่าปฏิกรรมสงคราม การพ่ายแพ้ของจีนทำให้สยามแน่ใจว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงอำนาจในเอเชีย และการที่อังกฤษเอาชนะสงครามพม่าครั้งที่สองในพ.ศ. 2395 ผลของสงครามทำให้พม่าต้องเสียดินแดนอิระวดีตอนล่างให้อังกฤษ (หม่องทินอ่อง, 2519, หน้า 144 - 145) ทำให้พื้นที่ล้านนาซึ่งขณะนั้นเป็นประเทศราชของสยามมีอาณาเขตติดต่อกับอังกฤษ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นต่อเนื่องมาเป็นลำดับได้สร้างความตระหนกให้กับราชสำนักสยามไม่น้อย

ชาติตะวันตกซึ่งเข้ามามีอิทธิพลในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และเป็นคู่แข่งกับอังกฤษในการขยายอาณานิคมคือฝรั่งเศส โดยฝรั่งเศสรบชนะเวียดนามครั้งแรกและเข้าครอบครองพื้นที่บริเวณโคชินจีนใน พ.ศ. 2401 พร้อมกับบังคับให้ราชสำนักเวียดนามยอมเปิดเมืองท่าค้าขายกับฝรั่งเศสอีกหลายเมือง (D.G.E. Hall., 1968, p.648 - 649) เชื่อว่ารัชกาลที่ 4 ทรงทราบสถานการณ์เหล่านี้ดี

และทรงเข้าใจถึงการตกเป็นอาณานิคม สังกัดได้จากพระราชนิพนธ์เรื่อง “นานาธรรมจารินี” ที่กล่าวถึงคุณลักษณะของผู้ปกครอง โดยตอนหนึ่งพระองค์ทรงยอมรับว่าโลกประกอบด้วยรัฐจำนวนมากที่ “ขึ้นแก่กันบ้างไม่ขึ้นแก่กันบ้าง” และการขึ้นแก่กันนี้พระองค์ทรงเข้าพระทัยดีว่าเป็นระบอบอาณานิคมมิใช่เมืองประเทศราช (อรรถจักร สัตยานุรักษ์, 2538, หน้า 33)

ตัวอย่างอีกประการหนึ่งที่ทำให้เชื่อว่ารัชกาลที่ 4 ทรงเข้าพระทัยถึงสภาพการณ์ของการเป็นอาณานิคมเป็นอย่างดี โดยพระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาในคราวที่สยามเจรจากับฝรั่งเศสเพื่อยืนยันว่าเขมรเป็นประเทศราชของสยาม พระองค์ทรงกล่าวถึงอันนัมที่กลายเป็นโคโลนีของฝรั่งเศสว่า “...อันนัมที่กลายเป็นโคโลนีเขาก็เพราะเปรียบเหมือนคนไข้ หูหนวกและต้อตึงเช่นกรุงสยามในรัชสมัยที่แล้ว ผลที่สุดความคือด้านของอันนัมก็ต้องถึงซึ่งกาลอวสานคือตกเป็นเมืองขึ้นของเขานั่นเอง...” (อ้างถึงใน งาม วัชรประดิษฐ์, 2539, หน้า 62) เชื่อว่าพระองค์ทรงเข้าพระทัยดีถึงความแตกต่างระหว่างอันนัมที่เคยเป็นประเทศราชของสยามกับอันนัมที่กลายเป็นอาณานิคมของฝรั่งเศสในขณะนั้น

จากการที่พระองค์ทรงตระหนักในสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปนี้ ทำให้พระองค์ทรงสนพระทัยในวิธีการจัดการปกครองอาณานิคมของอังกฤษ แม้ว่าพระองค์ไม่เคยเสด็จประพาสต่างประเทศด้วยพระองค์เองแต่ได้ให้ความสำคัญโดยส่งคนไปศึกษาดูงานเพื่อนำสิ่งเหล่านั้นปรับปรุงประเทศ ใน พ.ศ. 2404 พระองค์ทรงโปรดให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) และพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นวิษณุภาณุนิภาธร ไปเยือนเมืองสิงคโปร์ เพื่อศึกษาแนวทางที่อังกฤษใช้ปกครองสิงคโปร์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505, หน้า 163) ภายหลังจากที่เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์กลับมาได้มีการนำแบบอย่างการทำนุบำรุงบ้านเมืองของอังกฤษเข้ามาใช้ เช่น การสร้างถนน การทำสะพานเดินรถ (สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนาและ อภิชา ชูติพงศ์พิสิฐ, 2546, หน้า 1) ทั้งนี้รัชกาลที่ 4 ทรงมีพระราชประสงค์เสด็จเยือนสิงคโปร์ด้วยเช่นกันแต่ทรงพระประชวรและสวรรคตเสียก่อน

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวถึงพระราชดำริของรัชกาลที่ 4 ที่ทรงมองเห็นอันตรายจากอาณานิคมตะวันตกไว้ว่า “...ทางรอดของสยามในอนาคตขึ้นอยู่กับการทำให้ฝรั่งนับถือ ต้องเปลี่ยนรัฐสภาภิบาลนโยบายของประเทศสยามให้ฝรั่งนิยมว่าไทยพยายามบำรุงบ้านเมืองให้เจริญตามอารยธรรม เพราะว่าต่อไปภายหน้าคงจะมีการเกี่ยวข้องกับฝรั่งมากขึ้นทุกที...” (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505, หน้า 105)

เห็นได้ว่าสถานการณ์ภายนอกโดยเฉพาะการรุกคืบของอาณานิคมตะวันตกที่เน้นการใช้กำลังและแสนยานุภาพทางทหารที่เหนือกว่าเข้ายึดรัฐต่างๆ รอบสยามและเปลี่ยนระบบเศรษฐกิจให้เป็นการผลิตเพื่อการส่งออกเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชนชั้นนำสยามต้องปรับเปลี่ยนแนวคิดและวิธีการจัดการปกครองใหม่เพื่อรองรับสถานการณ์เหล่านี้

การเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ไตรภูมิและความเชื่อที่มีต่อพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 4

เดิมความคิดเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ในสังคมไทยผูกพันอยู่กับทฤษฎีเกี่ยวกับกษัตริย์และรัฐตามอุดมคติทางพุทธศาสนา คัมภีร์ที่เก่าที่สุดเกี่ยวกับการกำเนิดรัฐและการปกครองในพุทธศาสนา คือ *อัคคัณฐสูตรในทีฆนิกาย* ซึ่งเป็นต้นแบบให้กับคัมภีร์ทางศาสนารุ่นหลังๆ รวมถึง *ไตรภูมิ* ซึ่งเป็นที่รู้จักในหมู่ชนชั้นนำเป็นเวลานานนับตั้งแต่มีการแต่งหนังสือ *ไตรภูมิพระร่วง* ในสมัยพระเจ้าลิไทแห่งกรุงสุโขทัย และหนังสือ *ไตรโลกวินิจฉัย* ในสมัยรัชกาลที่ 1 (ภัชราพร ช่างแก้ว, 2530, หน้า 29)

ใน *ไตรภูมิ* อธิบายว่าจักรวาลมีเขาพระสุเมรุเป็นศูนย์กลาง ล้อมรอบด้วยเขาวงแหวนซ้อนเรียงกัน 7 ชั้น มีทะเลมหานทีสี่พันนครกั้นระหว่างภูเขาทุกชั้น พันจากภูเขาชั้นที่ 7 เป็นทวีปต่างๆ 4 ทวีป ได้แก่ อุตตรกุรุทวีป บุพพิทเทหทวีป อมรโคยานทวีป และชมพูทวีป ผู้ที่อาศัยอยู่บนเขาพระสุเมรุคือบรรดาเทวดาทั้งหลาย เทวดาที่บุญบารมีมากจะอาศัยอยู่ในชั้นที่สูงขึ้นไปเรื่อยๆ โดยมีพระอินทร์เป็นใหญ่ที่สุดบนยอดเขาพระสุเมรุ จากคำอธิบายดังกล่าวเห็นได้ว่าเป็นความพยายามในการสร้างคำอธิบายตำแหน่งแห่งที่ของทุกสรรพสิ่งในจักรวาลและเป็นรากฐานสำคัญที่มนุษย์ใช้อธิบายสิ่งต่างๆ ที่เกิดขึ้นไม่ว่าจะเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติ เช่น การเกิดจันทรุปราคาและสุริยุปราคาได้รับการอธิบายว่าเกิดจากการที่ยักษ์ที่ชื่อราหูไล่กินกินพระจันทร์และพระอาทิตย์ที่เป็นศัตรูคู่อาฆาต โดยอธิบายเชื่อมโยงกับเรื่องกรรมในอดีตชาติ (เสฐียรโกเศศ, 2512, หน้า 59)

ยอร์ช เซเดย์ (G. Coedes) อธิบายว่าสิ่งที่ปรากฏในหนังสือ *ไตรภูมิ* ของพระยาสิทธิเทพเป็นมากกว่าการสั่งสอนทางศีลธรรมแต่แสดงให้เห็นถึงโครงสร้างการปกครองแบบราชาธิปไตยตามแนวคิดพระพุทธรศาสนาในยุคหนึ่ง (G. Coedes, 1957: 352) ตามความเชื่อในจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิ รัฐเกิดขึ้นจากความเชื่อมของมนุษย์ การที่มนุษย์รวมกันเป็นชุมชนต้องมีผู้ปกครองหรือพระมหากษัตริย์ทำหน้าที่พิจารณาความและตัดสินคดีต่างๆ อันเกิดจากกิเลสหรือความเชื่อมของมนุษย์ ในขณะที่เดียวกันผู้ปกครองหรือกษัตริย์ก็ต้องทำหน้าที่ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาและส่งเสริมให้คนทำดีเพื่อเกิดในภพภูมิที่สูงยิ่งๆ ขึ้นไป

ความคิดเกี่ยวกับรัฐและกษัตริย์ในสังคมไทยผูกพันอยู่กับความเชื่อในจักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิ กษัตริย์แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ทรงเป็นราชาธิราช คือเป็นจักรพรรดิราชหรือธรรมิกราชาธิราช นอกจากนี้ยังทรงเป็นรามธิบดีหรือองค์อวตารของพระวิษณุอีกด้วย ในแง่นี้อำนาจหรือสิทธิธรรมในการเป็นกษัตริย์ของพระองค์มิได้มีรากฐานอยู่บนความเป็นมนุษย์ธรรมดา หากมาจากการเป็นพระโพธิสัตว์ที่สั่งสมบุญญาธิการมากมายในอดีตชาติหลายชาติจนนับไม่ถ้วน หรือมาจากพิธีกรรมคือพระราชพิธีบรมราชาภิเษกซึ่งทำให้พระองค์ทรงเป็นเทพเจ้าและถือว่าพระราชอำนาจของพระองค์แผ่ออกไปโดยรอบอย่างไม่มีขอบเขตจำกัด (อรุณจักร์ สัตยานุรักษ์, 2538, หน้า 29)

คนทั่วไปมีความเชื่อเรื่องกฎแห่งกรรม เชื่อในโลกนี้ โลกหน้า นรกและสวรรค์ กฎเกณฑ์ที่ใช้ควบคุมระบบจักรวาลแบบไตรภูมินี้จึงเป็นกฎแห่งคุณธรรม (วิไลเลขา ถาวรธนาสาร, 2545, หน้า 44)

ดังนั้นรัฐ ผู้ปกครอง รวมทั้งระบบการปกครองมีหน้าที่สูงสุดคือการรักษาคุณธรรม เห็นได้ว่า คำอธิบายเช่นนี้เป็น การนำเอาศาสนา มาค้ำจุนฐานะของกษัตริย์และชนชั้นปกครอง ที่สำคัญแนวคิดเกี่ยวกับไตรภูมิยังช่วยให้คนเข้าใจถึงตำแหน่งแห่งที่และลำดับชั้นของคนในสังคมด้วยกรรมเก่าหรือ การสะสมบุญบาปมีในชาติที่แล้ว ส่งผลให้คนในสังคมยอมรับฐานะของตนเอง

นอกจากนี้จักรวาลวิทยาแบบไตรภูมิส่งผลต่อความคิดทางเวลาของคนในสังคมสมัยรัฐจารีต การที่มนุษย์เวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ นานแสนนานนับชาติไม่ถ้วนจนกว่าจะบรรลุนิพพาน เวลาที่มีความหมายต่อมนุษย์ในชีวิตนี้มี 2 ระดับคือ เวลาของมนุษย์ และเวลาของสังคม เวลาของมนุษย์ตามคติไตรภูมิมีไม่เกิน 100 ปี ทุกสิ่งรวมทั้งตัวตนมนุษย์มีลักษณะไม่เที่ยงแท้ ชีวิตของมนุษย์ในลักษณะนี้ถือเป็นชีวิตที่มีแต่ความทุกข์ มนุษย์ไม่สามารถกำหนดสภาพและวิถีชีวิตของตนเองได้ เนื่องจากถูกกำหนดไว้แล้วด้วยกรรมในอดีตชาติ ดังนั้นมนุษย์ที่เกิดมาต้องใช้เวลาของตนในการประพฤติธรรมจนถึงนิพพานในกาลข้างหน้า

ส่วนเวลาของสังคมซึ่งมีระยะเวลายาวนานกว่าแต่มีลักษณะอนิจจังเช่นกันโดยคนในสังคมรัฐจารีตที่มีความคิดแบบไตรภูมิจะไม่ให้ความสำคัญกับเวลาตามประสบการณ์จริง กล่าวคือไม่ให้ความสำคัญกับการเปลี่ยนแปลงของชีวิตและสังคมโดยเชื่อว่าต้องเป็นไปตามกฎแห่งเวลาของพระพุทธศาสนา ซึ่งเวลาของสังคมที่มีความหมายต่อมนุษย์ในยุคพระพุทธเจ้าองค์ที่ 4 แห่งภัทรกัลป์ มีระยะเวลา 5,000 ปี จะเป็นเวลาที่สังคมค่อยๆ เลื่อมลงตามคติปัญจอันตรธานและเร่งทำบุญให้ทานเพื่อจะได้ไปเกิดในยุคพระศรีอาริย์ (อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2538, หน้า 10 – 11)

แนวความคิดดังกล่าวเริ่มเปลี่ยนไปที่ละน้อยตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์ซึ่งชนชั้นนำของสยามเริ่มมีการติดต่อกับต่างชาติและมีการค้าขายกับต่างประเทศและมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่เป็นเหตุเป็นผลมากขึ้น เช่น มีการวางแผนการค้า การลงทุนการผลิต ฯลฯ สิ่งเหล่านี้เป็นประสบการณ์ใหม่และได้สร้างความเชื่อมั่นในศักยภาพของมนุษย์ว่าเป็นผู้กำหนดวิถีชีวิตของตนเองได้ จนถึงสมัยรัชกาลที่ 3 การค้ากับต่างประเทศโดยเฉพาะชาติตะวันตกเพิ่มขึ้นอย่างมาก การเข้ามาของชาติตะวันตกไม่ได้เข้ามาทำการค้าแต่เพียงอย่างเดียวแต่ยังเข้ามาเพื่อเผยแพร่ศาสนาและความก้าวหน้าทางด้านวิทยาการต่างๆ อีกด้วย วิชาการแผนใหม่ที่หลั่งไหลมาจากตะวันตกและมีผลกระทบต่อพุทธศาสนา ซึ่งรวมไปถึงระบบการปกครองของสยามมากที่สุดอย่างหนึ่ง คือความรู้ทางดาราศาสตร์

ใน พ.ศ. 2367 สาธุคุณ จอห์น เทเลอร์ โจนส์ มิชชันนารีอเมริกันคนแรก ได้นำแผนที่โลกสมัยใหม่แบบตะวันตกเข้ามาในสยามเป็นครั้งแรก ทำให้เจ้าอาวาสวัดประยุรวงศูมณเฑียรในคำอธิบายเกี่ยวกับโลกที่ปรากฏในหนังสือไตรภูมิตั้งคำถามว่านรกปรากฏอยู่ที่ใดในแผนที่ นับจากนั้นอีก 3 ปี มีพระสงฆ์ 2 รูปจากวัดเดียวกับวชิรญาณวิเศษ ได้มาหาสาธุคุณโจนส์และยอมรับว่าการอธิบายสัจฐานโลกตามที่ปรากฏในหนังสือไตรภูมินั้นไม่ถูกต้อง ในขณะที่เลขานุการของเจ้าพระยาพระคลังยอมรับว่าศึกษาทฤษฎีโลกหมุนรอบตัวเองของตะวันตกมาเป็นเวลา 4 ปีแล้วเช่นกัน การปฏิเสธความเชื่อไตรภูมิที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วนี้ นับเป็นการท้าทายภูมิปัญญาโบราณที่เคยเชื่อกันมาใน

อดีต เป็นการท้าทายแนวคิดทางพุทธศาสนาซึ่งเท่ากับท้าทายอำนาจของกษัตริย์ด้วย เจ้าฟ้ามงกุฎหรือวชิรญาณภิกษุในขณะนั้นทรงมองเห็นความจำเป็นที่ต้องปรับ เปลี่ยนแนวคิดทางพระพุทธศาสนาใหม่ด้วยการก่อตั้งธรรมยุติกนิกาย เนื่องจากกษัตริย์สยามในอดีตใช้แนวคิดเทวราชาและธรรมราชาทั้งจากศาสนาพราหมณ์และศาสนาพุทธโดยอ้างว่าพระองค์เป็นทั้งเทพเจ้าผู้มีอำนาจศักดิ์สิทธิ์ และทรงเป็นผู้มีบุญและคุณธรรมสูงสุดในพระราชอาณาจักรเพื่อให้คนยอมรับ (วิไลเลขาถาวรธนสาร, 2545, หน้า 51 – 52)

ความรู้จากวิทยาการตะวันตกและการคบหากับชาวต่างชาติทำให้โลกทัศน์แบบไตรภูมิของชนชั้นนำสยามรวมทั้งรัชกาลที่ 4 เสื่อมคลายลง ในทัศนะของพระองค์คติผู้มีบุญในการครองราชย์ไม่มีความสำคัญอีกต่อไป แต่ชาติกำเนิดและการสืบสายโลหิตสำคัญมากกว่าการเป็นพระโพธิสัตว์หรือการอ้างบุญบารมีเพื่อให้คนยอมรับ (อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, 2538, หน้า 30 – 38) ความเชื่อเรื่องนรก สวรรค์ ชาตินี้ ชาติหน้า ถูกลดความสำคัญลง ความเชื่อเรื่องพระศรีอารียะ พระโพธิสัตว์ และการปรารถนาพุทธภูมิถูกละทิ้งไป รัชกาลที่ 4 ทรงเป็นกษัตริย์ราชวงศ์จักรีพระองค์แรกที่ประกาศชัดเจนว่าไม่ทรงหวังไปสู่พุทธภูมิ แม้ว่าจะทรงไม่ปฏิเสธการเข้าถึงพระนิพพานอันเป็นอุดมคติของพระพุทธ ศาสนาแบบเถรวาท หากน้ำเสียงในการพูดถึงพระนิพพานของพระองค์ได้แสดงความหวั่นไหวออกมา (พระไพศาล วิสาโล, 2546, หน้า 8 – 10) เมื่อพระองค์ทรงขึ้นครองราชย์การเปลี่ยนแปลงแนวคิดเกี่ยวกับไตรภูมิได้ส่งผลทำให้พระองค์ทรงใช้อำนาจที่เป็นหน้าที่ของพระมหากษัตริย์เพื่อออกกฎหมายที่มีผลบังคับใช้ได้จริงและมีได้มีที่มาจากหลักธรรมะอีกต่อไป (ภัชราพร ช้างแก้ว, 2530, หน้า 49) ซึ่งเท่ากับเป็นการปฏิเสธอำนาจของกษัตริย์ผู้ทำหน้าที่จักรรองธรรมะให้กับอาณาจักรตามหลักพระพุทธศาสนา กล่าวได้ว่าประสบการณ์จริงและความเป็นเหตุเป็นผลตามหลักวิทยาศาสตร์เป็นสิ่งที่พระองค์ให้ความสำคัญมากกว่าโลกแห่งความศักดิ์สิทธิ์และบุญบารมีตามอุดมคติทางพระพุทธศาสนา

สรุป เจ้าฟ้ามงกุฎทรงเป็นพระราชโอรสในรัชกาลที่ 2 ทรงเป็นผู้มีสิทธิในการครองราชย์ต่อจากพระราชบิดา แต่เนื่องจากรัชกาลที่ 2 ทรงพระประชวรและสวรรคตกะทันหันในขณะที่เจ้าฟ้ามงกุฎทรงผนวช บรรดาเจ้านายและขุนนางได้สนับสนุนให้กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ขึ้นครองราชย์ เจ้าฟ้ามงกุฎหรือวชิรญาณภิกษุขณะนั้นจึงทรงตัดสินพระทัยผนวชเพื่อหลบราชภัยตลอดรัชกาลที่ 3 เป็นเวลาถึง 27 พรรษา ขณะที่ทรงผนวชทรงศึกษาพระพุทธศาสนาทั้งสายวิปัสสนาธุระและคันถธุระอย่างท่องแท้จนมองเห็นข้อบกพร่องในวัตรปฏิบัติของมหานิกาย ประกอบกับการที่พระองค์ทรงศึกษาศิลปวิทยาการตะวันตกหลายสาขาจึงทรงเห็นถึงความจำเป็นในการปรับเปลี่ยนความคิดที่มีต่อพระพุทธศาสนาใหม่ เนื่องจากศิลปวิทยาการที่หลั่งไหลจากตะวันตกได้เข้ามาท้าทายความเชื่อที่มีต่อไตรภูมิและแนวคิดทางพระพุทธศาสนาซึ่งเท่ากับท้าทายสิทธิในการขึ้นครองราชย์ด้วยการอ้างบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ วชิรญาณภิกษุจึงทรงก่อตั้งธรรมยุติกนิกายและปรับเปลี่ยนแนวคิดทางพระพุทธศาสนาใหม่โดยเน้นความเป็นเหตุเป็นผลและสอดคล้องกับหลักวิทยาศาสตร์ตะวันตก

เมื่อพระองค์ทรงขึ้นครองราชย์ การเสื่อมคลายความเชื่อที่มีต่อไตรภูมิและปรับเปลี่ยนแนวคิดทางพระพุทธศาสนาทำให้พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่สร้างจารีตประเพณีแบบใหม่หลายประการ หนึ่งในนั้นคือการสร้างงานศิลปกรรมที่ต่างไปจากยุคสมัยก่อนหน้าอย่างเห็นได้ชัด ซึ่งจะกล่าวถึงในบทต่อไป